

Daarmede begint hij zelfs zijn uiteenzettingen. Dit uitgangspunt is onjuist, zoals de voorbeelden die hij geeft—Luther in de eerste plaats! — voldoende duidelijk maken. Het gevolg van dit valse uitgangspunt is ernstig. Hofman heeft geen oog voor de geleidelijke veranderingen, die meer kenmerkend zijn dan de blikseminslagen. Het is bij hem of-of: of 'hervormd', of 'rooms', eventueel: 'katholiek' (bedoeld is: middeleeuws). Hij bestrijdt dan ook Wiederen Smit, die meer in termen van geleidelijkheid en overgang spreken. Een passage als de bladzijden 125-132 is kenmerkend voor deze visie. Twee liederen met hetzelfde thema, maar volgens de auteur gaapt tussen beide een kloof. De visie is echter onhoudbaar. Interessant is juist, dat het gemeenschapelijke motief, de strijd tussen vlees en geest, typisch middeleeuws is, maar dat in de uitwerking in beide liederen elementen van een nieuwe wijze van denken te vinden zijn. Ik noem een tweede voorbeeld, te vinden op de bladzijden 196-197. Het betreft een 'dopers' lied, dat omgewerkt is in gereformeerde zin. Men deed dit door zes regels te schrappen, 'juist de regels die de 'ketterij' bevatten'. Ik moet bekennen, dat ik in deze regels met citaten van en zinspelingen op Paulus geen spoor van doperse ideeën vinden kan. Een laatste voorbeeld. Op de bladzijden 106-109 worden twee versies van één lied behandeld. Beide zijn volgens Hofman 'duidelijk van hervormde signatuur', een kwalificatie die hij grondt op een formeel kenmerk. Inhoudelijk is niets van typisch reformatorische aard in beide versies te ontwaren. Hofman gaat nog verder: één van beide vertoont sporen van een militant anabaptistische, omdat de armen daarin 'leden van Christus' worden genoemd. Helaas, men vindt die uitdrukking bij Paulus en ze wordt overgenomen door — ik doe slechts een greep — Hieronymus, Erasmus en alle reformatoren.

Samenvattend kan ik slechts zeggen, dat het boek ons weinig verder helpt. Het is jammer, dat de schrijver zich voor zijn beeld van de zestiende eeuw, ook als hij nieuwere literatuur gebruikt, uiteindelijk terugtrekt op populaire visies van de negentiende eeuw. Het boek is daardoor helaas onbruikbaar voor het huidige onderzoek.

C. Augustijn

O. Boersma, *Vluchtig voorbeeld. De Nederlandse, Franse en Italiaanse vluchtelingenkerken in Londen, 1568-1585* (Dissertatie Theologische academie, uitgaande van de Johannes Calvijnstichting, Kampen, 1994; S. 1: s. n. (te bestellen bij O. Boersma, Leidsestraatweg 11, 2341 GR Oegstgeest), 1994, viii + 319 blz., f39,90, ISBN 90 9006956 9).

The importance of the refugee churches in general for the history of the Reformation, and to some extent of the Revolt, in the Netherlands is clear, but it might be asked whether the London churches have not already been more than adequately covered by the recent works of Pettegree and Grell'. I The author of this doctoral dissertation was obviously aware of this problem, and apparently originally intended to concentrate on the tiny Italian church in London, but found that it was impossible to study it without also bringing in the Dutch and French churches with which it was so intimately involved. The result is a careful study of the three churches in a period which was crucial not only for the development of the Reformed Church, but also of the Revolt. Apart from a full consideration of the Italian church and its membership, Boersma has made a significant contribution by prosopographical studies of the membership, especially the ministers and elders, of these churches, and through the study of their exercise of congregational discipline. Underlying this study is a sense of a lost opportunity: the distinctive tradition of the London churches — which, however, is never very clearly defined — could have made a

significant contribution to the Dutch reformation but failed to do so, and this is one aspect at least of the *vluchtig voorbeeld* of the title. The failure came in this period, and the broader international calvinist movement, and particularly the influence of the embattled but relatively well-organised Huguenot movement, was triumphant. The decisions of the Synod of Emden can be taken as marking this eclipse of the London exemplar, and it is perhaps symbolically apt that there were no London representatives there because of a prohibition by the English government. The author sees the weakness of London in the 1560s as stemming from the political caution and conservatism of a leadership conscious of the need to remain in the good graces of the English authorities and grateful for their favour. Consequently they insisted on the christian duty of obedience and adopted a hostile attitude with regard to armed opposition to the Spanish authorities in the Netherlands. This determination to condemn resistance not only split the congregation, but also helps to explain the large proportion of Netherlanders in the Italian church — many of these had played a prominent role in the political and religious opposition to Spanish policies before being forced to flee to England, and so could not find a congenial home in the Dutch church. After the re-organisation of the London churches in 1569, the way was opened for them to be more closely aligned with the religious and political struggle in the Netherlands, but they were never able to play more than a very minor rôle. In this context, Boersma also suggests a new date for the Convent of Wezel, namely July 1571, and sees it as being essentially a preparatory meeting for the approaching synod at Emden. What emerges particularly clearly from the study of the membership is the high proportion of southern Netherlanders in both the Dutch and French churches. There were very few northerners even in the Dutch church, and most of the elders and deacons came from Flanders and Brabant. The French church was similarly, but more predictably southern, but with a strong admixture of members from France. Thus the home which most of these refugees wished to return to was only briefly open to them, and was brought back under Spanish control during the 1580s. In the end these people could not return, but could either stay in London or move to another form of exile in the precariously-independent northern provinces.

The section on the disciplinary activities of the three churches is a useful addition to the literature on the subject, though to a considerable extent it is marked by the particular circumstances of the time. Thus while the French church was especially concerned with dealing with members who had reverted, at least in form and under duress, to Catholicism during the civil wars in France, the Dutch authorities were more immediately concerned with the challenge of anabaptist doctrine and practice. It is also perhaps worth noting that no case of witchcraft was brought before the Dutch consistory.

Boersma argues that the Dutch, French and Italian congregations saw themselves as part of the same church, only being separated for worship because of differences of language. He is able to demonstrate the close relations between them, and describes the development of the *coetus* of ministers and elders representing the three congregations acted as a coordinating body and, indeed, as something like a court of appeal in the case of disciplinary problems. He also points out that only about half of the Netherlanders and French in London actually joined the church in this period, and that initially at least it was the more prosperous who stood aloof. Not until the 1580s did a higher proportion of the potential membership, including the richer élite, begin to gravitate towards the church.

In sum, this study of these three-churches-in-one illuminates both shared and particular problems during a period of particular significance in the history of the Netherlands.

i A. Pettegree, *Foreign protestant communities in sixteenth-century London* (Oxford, 1986); O. P. Grell, *Dutch calvinists in early Stuart London. The Dutch Church in Austin friars 1603-1642* (Leiden, 1989).

X. van Eck, *Kunst, twist en devotie. Goudse katholieke schuilerkerken 1572-1795* (Dissertatie Vrije universiteit Amsterdam 1994, Bundel Oudheidkundige kring 'Die Goude' XXIV; Delft: Eburon, 1994, 275 blz., ISBN 90 5166 408 7).

Een halve eeuw geleden culmineerde het werk van een generatie schuilerkerkhistorici in de magistrale synthese van L. J. Rogier. De geschiedschrijving van het katholicisme in de Noordnederlandse Republiek is er zo sterk door beïnvloed dat we thans de grootste moeite hebben onder zijn beeldvorming uit te komen. Desondanks staat Rogiers versie van het protestantiseringsproces al geruime tijd onder druk. Kunst en cultuur waren al helemaal niet zijn sterkste zijde. Daar sloeg hij soms niet meer dan een gisse slag naar. Rogiers pregnante beeld van een bedeesd, schuchter en besmuikt minderheidskatholicisme gaat uit van kaalslag en artistieke ontleding in de hervormingstijd, gevolgd door duurzame kunstarmoede in de zeventiende eeuw. Eerst in de achttiende eeuw komt de zich langzaam herstellende katholieke groepsidentiteit tenslotte tot nieuwe artistieke prestaties.

In zijn dissertatie over kunst in Goudse katholieke schuilerkerken draait Xander van Eck dat traditionele beeld met overtuigende argumenten om. Niet de achttiende eeuw maar de zeventiende is ook onder de katholieken bij uitstek de eeuw van een bloeiend en rijk artistiek leven geweest, en wel vanaf het allereerste ogenblik dat dit in de gegeven context mogelijk was. Feitelijk reeds vanaf ca. 1630, toen de vervolging begon te luwen en de schuilerkerken een semi-legaal bestaan kregen. Al gauw waren er vijf: drie seculiere staties (St. Jan Baptist, De Tol, De Braesem), één van de jezuïeten en één van de minderbroeders. Nog afgezien van de huizen en hofjes voor de Goudse kloppen, waaronder het katholieke hofje van Buytewech. Behalve de aanwezigheid van nog veel kerkegoed, kon Van Eck bij zijn reconstructie steunen op de kroniek (1709) van Ignatius Walvis, pastoor van de statie St. Jan, op een acquisitieboek van de statie De Tol voor de achttiende eeuw, en op enkele inventarissen. Alles bij elkaar een zeldzaam volledige documentatie die onmiddellijk de vraag oproept hoe uniek Gouda met haar lauwwarme vroedschap ook in andere opzichten was. Zeker moet hier worden gewezen op de vroege en langdurige activiteit van een zuinig maar kunstminnend geestelijke: Petrus Purmerent, van 1615 tot 1663 in Gouda. Purmerent, een gegoede Haagse advocatenzoon, was een gestudeerd en krachtadig pastoor die het lot van de Goudse katholieken veeleer in termen van continuïteit dan van breuk lijkt te hebben gedacht. Zijn in 1630-1632 ingerichte schuilerkerk tussen de Raam en de Gouwe leek al spoedig weer sprekend op de kerkinterieurs van vóór de hervorming, inclusief de altaarstukken in de vorm van monumentale schilderijen die op bestelling door Wouter Crabeth II voor de statie werden gemaakt. Daaronder vond men een Maria Tenhemelopneming, een Ongelovige Thomas, en een groot doek van de Bekering van Willem van Aquitanië door Bernardus van Clairvaux (in wie we onmiddellijk Petrus Purmerent herkennen, en misschien nog andere stichters). De bronnen geven ook een zeldzaam goed beeld van het katholieke mecenaat. Behalve de priesters zelf, waren dat bevriende geestelijken, vermogende burgers, en kloppes. De rol van de talrijke kloppes (zeker een honderdtal rond 1650) komt hier weer iets beter uit de verf: pastorale steun, onderwijs, catechisatie, fabricage van kerkegoed, en financiering van allerlei activiteiten maakten de kloppes tot de onmisbare voorhoede van het katholiek groepsbewustzijn. Uit Van Ecks analyse kan worden afgeleid dat de rivaliteit tussen wereld- en ordeseestelijken, maar ook tussen wereldgeestelijken onderling, per saldo een gunstige